

ЦЕНзуРА ЯК ЗАСІБ ЦИВІЛІЗОВАНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН

На сучасному етапі побудови демократичної правої держави в Україні було законодавчо заборонено цензуру, що існувала сторіччями і не лише в нашій країні. Питаннями цензури й цензурного законодавства займалися багато вчених від дореволюційних часів до сучасності. Серед них можна назвати роботи О.Д. Градовського [3], А.Я. Антоновича [1], Ф.М. Дмитрієва [6], П. Толстого [11], Г.В. Жиркова та ін. Але й до сьогодні в Україні не проведено багатоаспектного історико-правового дослідження історії цензури.

Метою даної статті є уточнення самого поняття «цензура», а також всебічний історичний огляд української цензури з окресленням і негативної, і позитивної її сторін.

Існує чимало визначень цього поняття. Наведемо декілька з них. Українська юридична енциклопедія тлумачить цензуру як «контроль офіційної влади за

змістом, випуском у світ та поширенням друкарської продукції, змістом та виконанням (показом) оціночних постановок, радіо- і телепередач, а інколи й особистого листування (перлюстрація) з тим, аби не допустити чи обмежити поширення ідей та інформації, визнаних владою небажаними або згубними» [13, с. 348]. Закон України «Про інформацію», забороняючи цензуру, містить таку її дефініцію: «Цензура як вимога, спрямована до засобу масової інформації, журналіста, головного редактора, організації, що здійснює випуск засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, розповсюджувача, *попередньо узгоджувати* (курсив автора – І.З.) інформацію, що поширюється (крім випадків, коли така вимога йде від автора цієї інформації чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав на неї), та/або як накладення заборони (крім випадків, коли така заборо-

на накладається судом) чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, заборонена» [10, ст. 45].

З нашого погляду, цензуру можна визначити як комплекс заходів держави (або державних установ), спрямований на оцінку об'єктів інтелектуальної власності з метою запобігання поширенню небажаної інформації або точки зору.

Науковці, які досліджували порушену нами проблему, за способом здійснення цензури поділяють її на попередню і наступну. Наприклад, у «Юридичній енциклопедії» читаємо: «Попередня передбачає необхідність отримання дозволу на вихід у світ книжки, постановку п'єси, тощо. Наступна цензура виражається в оцінці вже надрукованих, випущених видань та у вжитті заходів заборони або обмеження стосовно тих, хто порушив вимоги цензури» [13, с. 348]. Такої ж думки дотримуються автори «Большой советской энциклопедии»: «Попередня цензура передбачає необхідність отримати дозвіл на видання книг, постановку п'єс і т.ін., наступна полягає в оцінці вже надрукованих, оприлюднених видань, поставлених п'єс і т. ін. і прийнятті обмежувальних або за-

боронних заходів щодо тих, які порушують вимоги цензури» [2, с.489].

Якщо порівняти наведені наукові визначення із законодавчим, бачимо, що український законодавець цензурою називає лише попередню. При цьому ігноруються численні обмеження свободи самовираження, які існують у законодавстві. Наприклад, правова норма, що міститься у ст. 300 Кримінального кодексу передбачає відповідальність за ввезення товарів, які пропагують культ насильства й жорстокості, а ст. 301 – за ввезення в Україну або виготовлення виробів порнографічного характеру [9, с. 226-229]. Оскільки ці правові норми містять санкції за вчинення дій, указаних у гіпотезі, виходить, що за мовчазною згодою передбачається диспозиція, яка вимагає утримуватись від таких дій, тобто від створення й розповсюдження творів певного змісту. Отже, каральна цензура не тільки продовжує існувати, а й існування її відповідає потребам суспільства.

Як вбачається, законодавче розширення досліджуваного поняття дає можливість вивести його з розряду анахронізмів і ввести в законодавство формулювання попередньої й наступної цензури. Перша повинна бути законодавчо заборонена, а про яви другої зведені до мінімуму,

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

що визначається інтересами суспільства.

Цензура як явище з'явилася майже одночасно з виникненням писемності, а як законодавчий феномен датується в ХУ ст. у Європі, що приблизно співпадає з початком книгодрукування. Це пов'язано з різким збільшенням чисельності книжкової продукції, яку ставало все важче контролювати. Намагаючись упорядкувати процес контролю, влада законодавчо запровадила попередню цензуру. Сторіччями її зазнавали не тільки друківані видання, а й театральні вистави, рекламні афіші, усна народна творчість, тощо. Така політика, з одного боку, гальмувала розвиток науки й мистецтва, з другого, – на думку сучасних фахівців, будь-яка свобода, в тому числі й публічно виражати свою думку, не може бути необмеженою.

На території України у ХІХ – на початку ХХ ст. режим цензури визначало законодавство Російської імперії. На відміну від сучасного, воно поділяло цензуру на попередню й наступну (каральну). Від попередньої звільнялись деякі видання за спеціальним дозволом у встановленому законом порядку. Така, так би мовити, безцензурна газета під назвою «Южный край» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. існувала і в Харкові. Міністр внутрішніх справ дозволив видавати її за умови

додержання монархічного напрямку в 1898 р. Але видання, звільнене від попередньої цензури, продовжувало перебувати під пильним контролем з боку влади. Виконуючий обов'язки начальника Головного управління у справах друку дописує харківському цензоріві: «...якби в газеті з'явилося б щось, законам суперечливе, то Вам слід негайно донести про це Головному Управлінню й водночас довести до відома Харківського губернатора»[5, л.1]. Коли в часи російсько-японської війни газета у статті «Усиление крейсерського флота» надрукувала секретні відомості, від видавця й редактора О.О. Юзефовича вимагали пояснень, а самій газеті погрожували санкції, передбачені «Уставом о цензуре и печати» [5, л. 17].

Ще одним аргументом на користь того, що цензура – багатогранне явище, яке має не лише негативну, а й позитивну сторону, є те, що в рамках законодавства про неї розроблялися правові норми й інститути, які зараз перебувають в інших його галузях. Так, зазначений Устав Російської імперії станом на 1895 р. (Відділ 1 п.4) проголошує: «Витвори письменства, наук та мистецтв піддаються забороні цензури, ... якщо у них ображається честь якої-небудь особи непристойними висловлюваннями або вартим засудження оприлюдненням

того, що належить до його моральності або домашнього життя, а тим більше наклепом» [12, с. 4]. Інститут захисту честі й гідності особи, а також охорони приватного життя, існує і в сучасному законодавстві в рамках цивільного права. Судовий захист цих прав здійснюється в приватному порядку. Стаття 301 Кримінального кодексу, що передбачає відповідальність за розповсюдження порнографії, теж має попередника в цензурному Уставі: «Витвори письменства, наук та мистецтв піддаються забороні цензури... якщо у них ображаються добрі звичаї та добродійність» [12, с. 4].

У XIX ст. багато авторів-юристів порушували питання цензурного законодавства, свободи слова та її меж і взаємин влади з пресою. У правових системах світу міцно затвердилась ідея свободи думки й переконань, а також права на їх вільне висловлення, у тому числі й через друковане слово. Це стало темою наукових праць багатьох учених школи природного права XIX ст. Але багато українських і російських дослідників, не заперечуючи згаданого принципу свободи, наголошували на необхідності захисту суспільства від зловживання цим благом. Такий підхід є характерним для школи консервативного лібералізму, представники якої вважали, що

суспільство в усіх галузях життя повинно виходити з розумного поєднання як ліберальних, так і охоронних засад. Яскравим представником цього напрямку був теоретик держави та права Б.М. Чичерін. Найдосконалішою формою лібералізму він вважав так званий охоронний лібералізм, який на його думку, лише один здатен надати свободі прогресивного змісту. Його сутність учений вбачав «у примиренні засад свободи з засадою влади та закону». Ідеалом він вважав «ліберальні заходи й сильну владу» [Цит. за: 4, с. 303].

Іншим яскравим представником такого лібералізму XIX ст. є народжений на Слобожанщині історик права й публіцист О.Д. Градовський. Підвалени «правильного державного устрою», з його точки зору, намічені ще в «Наказі» Катерини II, думку якої науковець розуміє так: «Початок, за яким державна влада не знищує особу громадянина, але визнає її метою власних піклувань; початок, за яким громадянин підкорюється одному закону, що обмежує його свободу тільки там, де вона зіштовхується з інтересами цілого суспільства чи іншої приватної особи; початки, за яких рівне підпорядкування всіх громадян законам, які виходять від верховної влади, унеможлиблює свавілля одної особи над іншою, хоча б ця осо-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ба посадова...» [Цит. за: 4, с. 330].

Хоча на практиці самодержавство часто відступало від проголошених принципів, у теоретичному плані варто відзначити передовий характер таких поглядів, у тому числі, якщо застосувати їх щодо питань цензури. Актуальні в наші часи проблеми, розглянуті О.Д. Градовським, який рішуче виступає за припинення існування попередньої цензури в Російській імперії. Країні, на його думку, необхідна «повна свобода друку, обмежена лише відповідальністю перед судом» [3, с. 12], хоча останню він не називав проявом каральної цензури.

Більшість дореволюційних юристів розглядали питання цензурного законодавства в курсі адміністративного (за тогочасною термінологією – поліцейського) або державного права. Учені-юристи О.С. Алексєєв, А.Я. Антонович, В.В. Івановський та інші обстоювали при цьому принципи консервативного (охоронного) лібералізму. Існування в XIX – на початку XX ст. попередньої цензури викликало обурення всіх передових людей імперії. Однак серед публіцистів того часу зустрічались й ті, які не визнавали значення політичних і громадянських свобод взагалі. Їх цілком влаштовувало й існування попередньої цензури. Серед них можна

назвати відомого журналіста й публіциста М. Каткова.

Слід наголосити, що більшість дореволюційних дослідників теж виходять з того, що цензура може бути не лише попереджувальною, а й каральною. Так, Ф.М. Дмитрієв пише: «До цього часу наші закони припускали насправді обидва види цензури, й попереджувальну, й каральну: дозвіл цензора не знімав відповідальності з автора або видавця, який міг бути підданий їй за все надруковане ним...» [6, с. 453]. Ці види цензури також неодноразово згадує й П. Толстой [11, с. 2, 3].

За радянської доби в теоретичних дослідженнях цензуру теж поділяли на попередню й наступну, тобто каральну, але обидва її види таврувалися як реакційні, які нібито не властиві соціалістичній демократії. Реальний досвід існування цензури у радянські й дорадянські часи знайшов своє відбиття в публікаціях О.С. Самойлова, О.П. Сарнацького, О. Федотової та ін. Цієї проблеми торкалися не лише вчені, а й журналісти в засобах масової інформації.

Сьогодні виникають питання, пов'язані з проблемою «свобода слова – цензура». Наприклад, з технічних і законодавчих причин ускладнено застосування будь-якої цензури в Інтернеті. Тому сучасний стан так званої «всесвітньої павутини» демонс-

трує всі мінуси розповсюдження будь-яких матеріалів. Російський дослідник І. Іванов занепокоєний тим, що в Інтернеті можна знайти багато такого, що або шкодить суспільній моралі (порнографія), або загрожує безпеці держави й суспільства (заклики до насильства чи повалення існуючого порядку; висловлювання, що принижують гідність інших рас; містяться навіть спеціальні підручники з виготовлення вибухових речовин та інтерактивні програми з навчання терористів, тощо) [7].

Із наведеного можна зробити висновок, що певні обмеження свободи висловлювати й тиражувати власні думки все-таки необхідні. Вони існують у законодавстві більшості цивілізованих країн. Так, ст. 34 Конституції України проголошує: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» [8, с. 13]. Однак уже ч. 3 вказує, що «здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і не-

упередженості правосуддя» [8, с. 14]. У законодавстві існують також санкції за порушення цих заборон. Майже всі ці підстави передбачені також у міжнародно-правових актах з прав людини (Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини).

Спираючись на наведене можна зробити наступні висновки:

1) проблема цензури й цензурного законодавства була актуальною в усі часи її існування. Існує потреба в багатоаспектному історико-правовому дослідженні української цензури;

2) цензура – це комплекс заходів держави (державних установ), спрямований на оцінку об'єктів інтелектуальної власності з метою запобігання розповсюдження небажаної інформації або точки зору;

3) за засобами здійснення цензура поділяється на попередню й наступну.

4) заборона попередньої цензури ставить перед суспільством проблему безконтрольного розповсюдження шкідливої для суспільства інформації;

У перспективі є доцільним дослідження питань щодо повернення в законодавство термінів «попередня» та «наступна» цензура, але це вже завдання наступних публікацій.

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Список літератури: 1. Антонович А.Я. Курс государственного благоустройства (Полицейского права). Ч.1: Учебник. – Киев: Тип. В.И. Завадзкого, 1890. – 410 с. 2. Большая Советская энциклопедия. – Т.28 – Изд. 3-е. – М.: Сов. энцикл., 1978. – 616 с. 3. Градовский А.Д. О свободе русской печати. – СПб.: Кн.изд-во П.П. Гершунина и К*. – 299 с. 4. Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: Підр. для студ. юрид. вищ. навчальн. закл. – Х.: Консум, 2004. – 432 с. 5. Державний історичний архів України в м. Києві. – Фонд № 533. – Опис 2. – Справа 682. 6. Дмитриев Ф.М. О преобразовании цензурного устава// Сочинения. – Т.2.: Статьи и исследования. – М.: Тов-во тип. А.И. Мамонтова, 1900. – С. 349-462. 7. Иванов И. Цензура в Интернете// Человек и закон. – 2000. – № 2. – С. 51-52. 8. Конституція України. – Х.: Фактор, 2007. – 131 с. 9. Кримінальний кодекс України. – Х.: Право, 2006. – 368 с. 10. Про інформацію: Закон України // Відом. Верхов. Ради України від 1 грудня. – 1992. – № 48. – Ст. 650. 11. Толстой П. Ограничение свободы печати обязательными постановлениями в порядке охраны: Доклад. – М.: Тип. «Обществен. польза», 1912. – 148 с. 12. Устав о цензуре и печати. – Т. 14: Свод Законов / По изд. 1890 г.: Настол. справ. кн./ Сост. З. Мсерианц. – 8-е изд. – М.: Изд. З. Мсерианц, 1899. – 248 с. 13. Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Голова редкол. Ю.С. Шемшученко. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т.1. – 768 с.

Надійшла до редакції 25.12.2008 р.